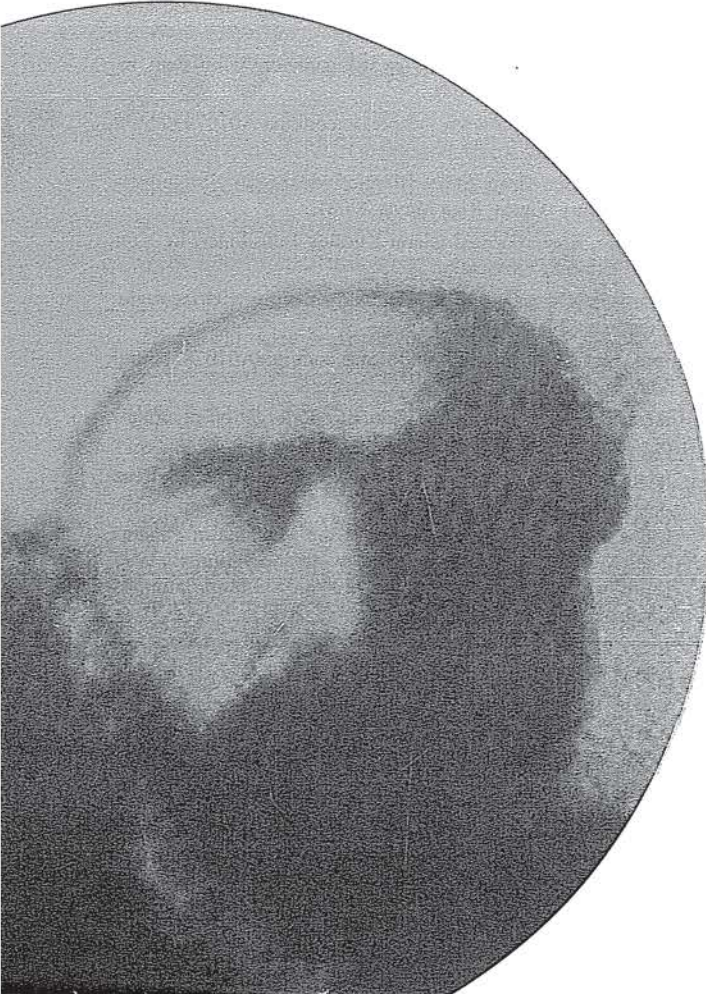

garpçılarının şeyhülislâmı musa kazım efendi'nin medeniyet tasavvuru

BAYRAM ALİ ÇETİNKAYA

Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun son onlu yılları, çok kırılğan ve karışık bir atmosfer içerisinde geçmiştir. Zira bu dönem fikrî, siyasî, iktisadî ve içtimâî sayısız olay, olgu ve kurumsal yapının yeşermesi için oldukça önemli fırsatlar yaratmıştır. Böyle istikrardan yoksun bir dönemin sayılan alanlarının fâilleri/aktörleri de aynı kırılmaları yaşamışlar, ani fikrî kriz ve bunalımlara girmekten kendilerini alamamışlardır.

Bununla birlikte ters orantılı olarak bahsi geçen sıkıntılı yıllar, Batı'dan gelen düşüncelerin, iç hâdiselerle buluşması sonucunda yeni orijinal düşüncelere sahip tefekkür erbabının da oluşması için önemli bir katkı yapmıştır denilebilir. Zira bu dönem, tarihimizin son iki yüzyılının en "bereketli" ve "velud" düşüncelerine ve fikrî tartışmalarına zemin hazırlamıştır. Çalışmamızın odağını oluşturan Osmanlı'nın 121. Şeyhülislâm'ı Musa Kazım Efendi (1858-1920) de İmparatorluğun gerek ilmî gerekse siyasî münakaşaların merkezinde yer alan isimlerinden biridir. Hakikatte onun hem dinî söylemi hem de siyasî retoriği hep tartışma konusu edilmiştir ve edil-

mektedir. Kendisi hakkındaki mevcut durum sebebiyle hakkında çok derinlikli çalışmalar yapılması gerekirken, ne yazık ki Musa Kazım, çok az araştırmaya konu olmuştur. Onun hakkındaki “bilin(e)me(me)zlik ve “kuşkucu” tavrı böyle bir çalışmayı gündeme taşımıştır.

Burada öncelikle belirtmek gerekir ki Musa Kazım’ın ele aldığı meselelerin bir çoğu, halen güncelliğini muhafaza eden, “iç tartışmalarımız” -buna belki millî tartışmalarımız(!) denilebilir- oluşturmaktadır. Fikirlerini ele alıp incelemeyen önce, Musa Kazım’ın birbiriyle girift bir hal almış ilmî ve siyasî hayatının ortaya konulması yararlı olur.

I. İlmî ve Siyasî Hayatı

1858 yılında Erzurum’un Tortum ilçesinde dünyaya gelen Musa Kazım, ilk eğitimini memleketinde alır. Sonraları Balıkesir ve İstanbul’daki hocalardan istifade eder. 1888-1889 yılında müderris olarak Fatih Camii’nde ders vermeye başlar.

Muallim Naci’ye usûl-ü fıkıh ve Ahmet Mithat Efendi’ye tefsir dersleri veren Musa Kazım, önce Hukuk Mektebi’nde, sonraları Mekteb-i Sultânî, Dar-ı Fünûn ve Dârü’l-Muallim’de hocalığa atanarak dört görevi aynı anda sürdürür. Yine ilmî payesi “Mahreç”liğe yükselen Musa Kazım, 14 Şubat 1907 yılından sonra Halep Mevleviyeti görevine; aynı yıl Bâb-ı Meşihat Tedkîk-i Müellifat Meclisi Başkita-beti’ne ve sonra da aynı meclisin âzâlığına atanır. 1908 yılında II. Meşrutiyet’in ilanı akabinde Maârif Nezâretinde kurulan Meclis-i Kebir üyeliğine, Heyet-i A’yân’ın teşkili sırasında da Meclis-i A’yân a’zâlığına tayin edilir.¹

12 Temmuz 1910 yılında Sadrazam İsmail Hakkı Paşa kabinesinde, şeyhülislâmlık (Meşihat) makamı kendisine tevdi edilen Musa Kazım Efendi, 29 Eylül 1911 tarihinde hükümetle birlikte istifa eder. Onun birinci meşihatı 1 yıl 2 ay 18 gün sürmüştür. Dört kez atandığı meşihat makamında Musa Kazım Efendi, toplam 5 yıl 1 ay 4 gün Şeyhülislâmlık görevinde bulunur. Bu görevden ayrıldığı dönemlerde, Meclis-i A’yân âzâlığı, Medresetü’l-Kudât ve Medresetü’l-Vâizîn hocalıklarından dolayı, Murassa Mecîdî nişanı ve Altın Liyâkat Madalyası ile taltif edilir.²

Mondros Mütârekkesi döneminde, Damad Ferid Paşa Hükümeti (kuruluş 4 Mart 1919) tarafından tutuklanan İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleriyle aynı ka-

deri paylaşan Musa Kazım, eski sadrazam Said Halim Paşa ve diğer kabine üyeleriyle beraber Bekirâğa Bölüğü’ne hapsedilir. Ancak Divan-ı Harb-i Örfî mahkemesince yargılanan Musa Kazım, 13 Temmuz 1919 yılında, 15 yıl kürek cezasına mahkum edilir, bu ağır ceza Sultan Vahdeddin tarafından 3 yıl sürgün cezasına dönüştürülür. Edirne’de sürgünde iken 10 Ocak 1920 yılında vefat eden Musa Kazım, Muradiye Camii’nin bahçesine (mihrap önüne) defnedilir.³

Masonlukla birlikte anılan Musa Kazım’ın şeyhülislâmlığa atanması, medrese hocalarının teklifiyle gerçekleşmez. İttihat ve Terakki tarafından hiçbirisi kabul edilmeyen adayların yerine, şeyhülislâmlığa “mason” diye bilinen Musa Kazım tayin edilir. Musa Kazım’ın şöhret bulmasının sebeplerinden birisi, belki de en önemlisi “mason” olduğuna dair tartışmalardır.

İcâzet aldığı 1888 yılından II. Meşrutiyet’in ilanının gerçekleştiği 1908 yılına kadar geçen sürede, Musa Kazım, aldığı eğitimle orantılı olarak klasik bir İslâm bilgini portresi çizer. Bununla birlikte o, İslâm felsefesi, tasavvuf, kelâm ve tefsir gibi alanlara ilgi duyar.⁴ Hatta tamamlamadığı bir tefsir çalışmasından söz edilmektedir.⁵ Bununla birlikte Musa Kazım, *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilürreşad*, *İslâm* ve diğer mecmualarda dinî, hukukî, sosyal ve aktüel konularda makaleler yazarak neşretmiştir.⁶

Masonluk İddiaları

Musa Kazım Efendi’nin, Şeyhülislâmlığa atanmadan önce de sonra da onunla ilgili yapılan tartışmaların kahir ekseriyeti, masonluğuna dair iddiaları içermektedir. Bu açıdan onun da içinde bulunduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin masonlukla bağlantısı önem kazanmaktadır.

Masonlukla birlikte anılan Musa Kazım’ın şeyhülislâmlığa atanması, medrese hocalarının teklifiyle gerçekleşmez. İttihat ve Terakki tarafından hiçbirisi kabul edilmeyen adayların yerine, şeyhülislâmlığa “mason” diye bilinen Musa Kazım tayin edilir.⁷ Musa Kazım’ın şöhret bulmasının sebeplerinden birisi, belki de en önemlisi “mason” olduğuna dair tartışmalardır.

Hakkında ortaya atılan bu iddiaları hiçbir zaman kabul etmeyen Musa Kazım, mason olduğuna dair basında yer alan haberlere cevap olarak 1911’de bir beyanname neşreder. Bu açıklamada, on iki yaşından beri dinî ilimlerin içinde olduğunu, Nakşibendi olduğunu ve ömrünün İslâm’a hizmetle geçtiğini bildirerek iddiaları şiddetle yalanlar.⁸ Ancak onunla ilgili bu konudaki iddialar, ilginç bir şekilde ciddi veya gayr-i ciddi pek çok eser, hatırat ve makalede ortaya atılmıştır.⁹ Benzer ve zıt itham ve söylentilerin varlığını, dönemin kırılğan şartlarında aramak yerinde olacaktır. Şunu da belirtmek gerekir ki Musa Kazım Efendi hakkındaki “masonluk” iddiasının, onun muhaliflerince geliştirilmiş ithamlardan (EK-SİK) öteye bir anlam taşımadığını savunanlar da bulunmaktadır.¹⁰ Nihayetinde, maalesef bu mevzu gereğinden fazla abartılarak büyütülmüş ve Musa Kazım’ın esas tartışılması gereken düşüncelerini perdelemiştir. Ancak mason olduğunu ileri sürenler, iddialarını bir belgeye dayandırmamaktadırlar. İddialar, daha çok söylenti düzeyinde kalmaktadır. Bu sebeple biz, aksi ispat edilene kadar, onun sözlerine itimat edilmesinin daha bilimsel bir yaklaşım olacağını düşünürüz.

Sosyal, siyasal ve ekonomik kriz ve problemlerin kaynağı, İslamcı cemahta, din ve onun değerlerinden/ilkelerinden uzaklaşmanın bir sonucuydu. Sessiz kitleler ve ulemanın alt sınıflarınca dillendirilen bu tespit, Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi’nin yazılarında hayat buldu.

Siyasî Arenadaki Yeri

Osmanlı imparatorluğunun içinde bulunduğu bunalım ve inkıraz “*kendi aralarında geniş bir uzlaşma ve barışıklık silsilesi içinde İslamcılar ve Batıcılar*”¹¹ şeklinde fikir, eylem, plan ve projelerde, farklı çözüm yöntemlerinin bir sonucu olarak kategorikleşmeyi beraberinde getirmiştir. Ancak düşünce cephelerinin bölünmesi, bu iki ana damarla sınırlı kalmayacaktır.

İslamcılık cereyanının Türkiye’deki tesirleri *Sebilürreşad* kadrosunu iki bloğa ayırdı. Bir tarafta Ahmet Naim gibi gelenekçilerin bulunduğu İslamcı kanat, diğer tarafta medrese ve mektebi sentezleyenlerin oluşturduğu “modernist” İslamcılarının bulunduğu

kanat ki bu ekipte İsmail Hakkı İzmirli ve Şemseddin Günaltay gibi münevverler bulunmaktadır. Bunlarla birlikte mevcut İslamcılar içerisinde Şeyhülislâm Musa Kazım gibi modernizm ile gelenekçilik arasında orta çizgide bulunanlar veya Mustafa Sabri gibi modernizme tamamen karşı olanlar da mevcuttur.¹² Ancak bu ayrışma, ileriki zamanlarda daha da berraklaşmaya ve rafine olmaya doğru gidecektir.

Sosyal, siyasal ve ekonomik kriz ve problemlerin kaynağı, İslamcı cemahta, din ve onun değerlerinden/ilkelerinden uzaklaşmanın bir sonucuydu. Sessiz kitleler ve ulemanın alt sınıflarınca dillendirilen bu tespit, Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi’nin yazılarında hayat buldu.¹³

Hadiselerin boyutlarının din eksenli çerçeveden bağımsız düşünülmemeyeceğinin farkında olan İttihat Terakki, İlmiye sınıfıyla diyalogunu sıcak ve yapıcı tutmaya karar verir. Nihayet 1908’de Cemiyet içinde bir İlmiye Şubesi teşkil edilir. İlmiye heyeti içerisinde Musa Kazım Efendi, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, (Âyan Reisi) Mustafa Sabri Efendi görev alırlar. İsimleri zikredilen heyet, Meşrutiyet rejimine İslâmî kökenler ve referanslar bulma hususunda çalışmalar yaparlar.

Ancak İlmiye komisyonu siyasî kaygılar içerisine girince ve bir kısmı da İttihat ve Terakki’den uzaklaşınca, İslamcı politikadaki “ittihat”, yerini bölünmeye terk etti. Bu ayrışma sadece İlmiyecilerin tefrika-yaya düşmesiyle izah edilemez. Zira Cemiyet’in hakim olan “millî ve dinî” olma ikiliği, milliyetçilikle dinin uzlaştırılma problemi, komisyonda bulunanları sıkıntıya sokmuştur.¹⁴

Düşünce ve eylemlerde, istikrarlı duruş ve söylemin güçleştiği bu dönemleri, Musa Kazım gibi aydın cephesinin mensuplarınca yeni fikir ve düşüncelerin hayat bulduğu zamanlar olarak görmek de mümkündür. Ancak yine o, bazı araştırmacılar nezdinde “klasik bir İslâm âlimi” kimliği vasfını taşımaktadır. Bu özelliğine rağmen, Musa Kazım, bazı düşünceleriyle “yeni fikirlere” açık modern bir İslâm bilgini profili çizmektedir.¹⁵

İttihat ve Terakki’nin Seçtiği Şeyhulislam

Şeyhülislâmlık makamına tayin edilmeden önce de Musa Kazım, İttihat ve Terakki’nin İlmiye Şubesi içerisinde bulunmaktaydı. Bu siyasî taraf olma durumu, onun İttihat ve Terakki döneminin sona erme-

si ve iktidar değişimiyle birlikte, mahkemede yargılanma ve akabinde sürgüne gönderilmesine kadar işleyecek bir süreci de beraberinde getirmiştir.

Bununla birlikte mahkemede sorulan bir soru üzerine, İttihat ve Terakki fırkasına dinî ve ilmi konularda konferans verdiğini beyan etmektedir. Bununla birlikte Musa Kazım, İttihat ve Terakki'nin İlmiye Şubesine katılır. Meşrutiyet ile ilgili mahkemede söylediği sözler ilginçtir.¹⁶

Şu halde, "İttihat ve Terakki Cemiyeti, Musa Kazım'ın ilmi ve siyasî kimliği üzerine bina edilmiş zihin dünyasında nerede durmaktadır?" sorunun cevabı, onun eserlerinde ve mahkeme tutanaklarında belirginleşmektedir.

İttihat ve Terakki'nin içerisinde bulunmasına ve Şeyhülislâm olmasına rağmen Musa Kazım, içeriden birisi olarak eleştirileri devrin en güçlü Paşa'sına yöneltebilmiştir. Ancak bu tenkitlerin etki derecesi tartışmaya açıktır.¹⁷

Yine de yargılanma esnasında yöneltilen suçlamalara karşı, Musa Kazım, Cemiyeti savunmaktan çekinmez bir tavır sergilemiştir.¹⁸

Musa Kazım, Osmanlı İmparatorluğunun 121. şeyhülislâmıdır.¹⁹ Onun şeyhülislâmlığa atanması sürecinde, sarayda ve siyasî çevrelerde ilginç olaylar ve diyaloglar yaşanmıştır. Nitekim Ali Fuad Türkgeldi, Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin istifa sebeplerini ve onun selefi Musa Kazım'ın meşihat makamına atanmasıyla ilgili ayrıntılı ve bir o kadar da mahrem olayları ifşa etmektedir.²⁰

Şeyhülislâmlık (meşihat) makamı, Musa Kazım'ın düşüncesinde, siyasî platformdan ayrılmalıdır. Ona göre bu makam ilmi ve dinî meselelerle ilgilenmelidir.²¹ Bu düşünceler, Musa Kazım'ın din ile siyasî işlerin ayrıştırılmasının gerekliliğini düşündüğü izlenimini vermektedir. Ancak her ne kadar Musa Kazım bu düşünceleri taşısa da kaleme aldığı kitap ve makaleler bunun aksini göstermektedir.

Diğer taraftan, düşünürümüz, "ruhanî ve bürokrat" kimlikli olarak tasavvur ettiği şeyhülislâmlığın görev ve etki alanını da şöyle belirlemektedir:

"Şeyhülislâm mes'ul olmaz mı? Olur. Müftülerden, müderrislerden, imamlardan, hatiblerden mes'ul olur. Eğer öyle bir kusur varsa, vaki' olmuşsa o kusura dolayı Şeyhülislâm'ı mes'ul tutmalıdır. Yoksa böyle siyasi fırkalara falan giremez."²²

II. Meşrutiyet, Danışma Usulü, Hürriyet ve İttihat-Terakki

Meşrutiyet ve Hürriyet

Her mevki ve platformda, Musa Kazım'ın, Meşrutiyet yönetim şekline tam destek verdiği ve bu desteğini dinî naslarla temellendirmeye çalıştığı görülmektedir.²³ Nitekim o Meşrutiyet ilanını, dolayısıyla Kânûn-ı Esâsi'yi "esaretten kurtulmanın bir aracı, hürriyet nişanı ve eşitlik delili" olarak görmektedir. Daha ileri giderek, anayasanın bütün hükümlerine harfiyen uyacağı hususunda yemin ettiğini bildirmektedir.²⁴

"İttihat ve Terakki Cemiyeti, Musa Kazım'ın ilmi ve siyasî kimliği üzerine bina edilmiş zihin dünyasında nerede durmaktadır?" sorunun cevabı, onun eserlerinde ve mahkeme tutanaklarında belirginleşmektedir.

Dönemin ulemasının, özellikle de İslamcı bloğun ve onun bir mensubu olarak Musa Kazım'ın meşrutiyetin şeriatı uygunluğu tezini savunması, bu düşüncenin dinî referanslarla desteklenme ihtiyacını beraberinde getirmektedir.²⁵

Dünyevî hükümlerin temel esasları, Musa Kazım için, işlerde istişare etmek ve her hususta adalet ve hakkaniyet ölçülerine riayet etmek, memleket işlerini ve toplumun maslahatlarını liyakat sahiplerine vermektir. Zira dinî naslar bunu emretmektedir.

Danışma usulü, eşitlik, hürriyet, adalet gibi insanlığın ve medeniyetin temel esaslarını teşkil eden rükünler, Musa Kazım'a göre, Allah tarafından bütün Müslümanlara ve insanlara verilmiş birer meşru haktır. Kimsenin bu hakları, verme yetkisi bulunmamaktadır. Bunlar ilahî tabii haklardır. Ancak raşit halifeler döneminden sonra, hilafet makamına gelenler, şahsî emellerini ve menfaatlerini öne alarak doğru istikametlerini yitirdiler. Bunun sonucunda Allah'ın insanlara bahsettiği tabii hak, adalet ve hürriyetler, yaptıkları hiçbir zaman onaylanmayan kişilerce gaspa uğradı. Yönetilenler de istikametlerini kaybeden iktidar sahiplerine itaati terk ettiler. İslam idare sistemi, yörüngesinden çıkarıldığından dolayı, sonraki gelenler için, iyi ve ideal modeller kayboldu. İstenmeyen bu kötü gidişatın diğer olumsuz bir so-

nucu da “İslâm’ın ilk yıllarının halleri ve apaçık dinin hükümleri hakkında bilgisi olmayan bir takım cahillerin inancını, ‘İslâmiyet ilerlemeye engeldir.’ diye ifsat ettiler.” şeklinde tezahür etti.²⁶

Hürriyet’in “azade olmak” anlamına dikkat çeken Musa Kazım, bunun “her kayıttan azade olmak” şeklinde algılanmaması gerektiğinin de bilincindedir. Çünkü mutlak hürriyetin, hiçbir yerde ve hiçbir sistemde karşılığı bulunmamaktadır.²⁷

Ona göre adaletsiz devletler yaşayamadığı gibi adaletsiz hükümetler de varlıklarını sürdüremezler. Tarihin gelişim basamakları bunun çok çeşitli örnekleriyle doludur.

Adaletsiz yönetimlerin akibeti, zalim toplulukların ve hükümetlerin müdahale ve saldırısına maruz kalmakla ve nihayetinde memleketlerini ve milletlerini kaybetmekle sonuçlanmaktadır.

Musa Kazım’ın zihninde, hürriyet İslâmî esaslardan birisidir. İslâm toplumundaki uygulamalara, özellikle de Hz. Peygamber’in ve dört halifenin uygulamalarına yer veren Musa Kazım, bu hürriyet ortamı sebebiyle toplumun en alt katmanındaki bir insanın halifeyle aralarındaki anlaşmazlıkları mahkemenin huzurunda savunabildiğini belirtir. Bu kapsamda İslâm dini, hürriyet olgusunu zirveye taşır. Zira zalim bir hükümdara karşı hakikatin ilan edilmesini cihadın en faziletlisiyle eş değer kabul eden, bu dindir.²⁸

Yargılanma esnasında, Musa Kazım Efendi, İttihat ve Terakki, Meşrutiyet ve bunları savunan aynı cemiyetin (kendisinin de müdahil olduğu) İlmiye Şubesi hakkında açık ve net ifşaatlarda bulunmaktadır:

“... biz memleketimizin terakki ve tealisinin ancak Meşrutiyet’in kuruluş ve tatbiki ile olabileceğine kani’ bulunuyorduk. ...O vakit birkaç sene çalıştık. Bütün kuvvetimizle uğraştık. Meşrutiyet meşrudur, şeriatımız emretmiştir, nehy etmemiştir, Meşrutiyet meşveret usulü demektir, Meşrutiyet usulü ayet ve hadislerde şöyle zikrolunmuştur, böyle buyurulmuştur, diye anlattık.. Hürriyetin manası budur, uhuvvetin manası budur, işte adalet şuna derler, buna derler ...Bunu halka anlatmak istiyorduk. ...Maksadımız şeriat dairesinde memleketimizde müsterek bir usul kurulması idi...”²⁹

Görüldüğü üzere, Musa Kazım, meşrutiyet, hürriyet ve eşitlik gibi hususların varlığına inanarak, dinî referanslarla savunduğunu ve düşüncelerindeki kararlılığını çekinmeden tüm açıklığıyla, mahkeme huzurunda ilan etmiştir.

Şer’î Mahkemelerin Adliye’ye Bağlanma Meselesi

İslamcı Said Halim Paşa’nın sadrazamlıktan ayrılması ve Musa Kazım gibi özgürlükçü bir Şeyhülislâmın varlığı da muhafazakâr çevrelerin sindirilmesinde ve etkisizleştirilmesinde tesirli oldu. Nitekim haftalık Sebilürreşat dergisinin iki yıl kapatılması bunun bir örneği olduğu gibi, 1916 yılında İttihat ve Terakki Kongresi’nin kararı üzerine bütün Şer’iye Mahkemeleri Meşihat’tan (Şeyhülislâmlık) ayrılıp Adliye Nezâreti’ne bağlandı (25. 3. 1917’de kanun çıktı).³⁰

Şer’î mahkemelerin Adliye’ye bağlanması meselesi, daha Musa Kazım şeyhülislâm olmadan önce tartışılan önemli mevzulardan biridir. Nitekim Musa Kazım’ın selefi olan Şeyhülislâm Hayri Efendi’nin bu hususta kendisine ağır baskılar yapıldığı için istifa ettiği bildirilmektedir. Meşihat makamına gelmeden önce bu meseleyle ilgili kendisine tazyikte bulunulmayacağı yönünde sözlü teminat alan Musa Kazım, birçok şartlar ileri sürmesine rağmen, karşı olduğu bu icraatı istemeyerek yerine getirmek zorunda kalmıştır. Şeyhülislâmlık görevindeki tek başarısızlığını da Şer’î Mahkemelerin Adliye’ye bağlanması olduğunu ifade etmiştir.³¹

III. Adalet, Haklar ve Eşitlik

İslâmî esaslardan birisinin ve belki de en önemlisinin adalet olduğuna inanan Musa Kazım, bütün Müslümanların her hususta adaleti gerçekleştirmek ve zulümden kaçınmakla dinen sorumlu olduklarını Kur’an ayetleri ve hadislerle izah eder. İslam’ın zulme karşı şiddet ve nefretini ayetlerle temellendirir.³² Ona göre adaletsiz devletler yaşayamadığı gibi adaletsiz hükümetler de varlıklarını sürdüremezler. Tarihin gelişim basamakları bunun çok çeşitli örnekleriyle doludur. Adaletsiz yönetimlerin akibeti, zalim toplulukların ve hükümetlerin müdahale ve saldırısına maruz kalmakla ve nihayetinde memleketlerini ve milletlerini kaybetmekle sonuçlanmaktadır.

İnsanlığın maddî ve manevî kemali, Musa Kazım’a göre, her hususta adaleti, hukuku ve hakkaniyeti tüm eylemlerde tahakkuk ettirmekle gerçekleşmektedir.³³

Kainatta mutlak hürriyet olmadığı gibi, Musa Kazım için, mutlak eşitlik de düşünülemez. Bunlar göreceli olgulardır. Evrende mutlak eşitliğin var olduğunu iddia etmek, mümkün olmayan bir işin varlığını savunmaktan başka bir şey değildir. O kadar ki zerrelere arasında bile mutlak eşitlikten söz edilemez. Çünkü zerrelere mahiyet ve doğaları bir kabul edilse bile, varlık ve şahsiyetlerinin meydana gelmesi yönüyle birbirlerine benzemediği bilinmektedir.

Şu halde insanların her türlü hukuk ve muamelelerde yasalar karşısında eşit haklara sahip olmasının gerektiğini seslendiren Musa Kazım, aksi taktirde insan haklarının ayaklar altında kalacağı ve kuvvetlilerin zayıfların hukuklarını gözetmeyeceği konusunda uyarılarda bulunur.

Hulasâ, eşitliği (müsâvaât), Musa Kazım, İslâmî esaslardan biri olarak kabul eder. İslâm'ın eşitlikten kastettiği, mutlak eşitlik olmayıp, hukuk vs. tüm işlerde eşitlik ki insanlık için refah ve mutluluk getirecek eşitlik de bu noktada eylem alanına geçirilecektir.³⁴

Hukuk ve adaletin hâkim olabilmesi için de iyi bir eğitim sistemine ihtiyaç bulunmaktadır. Bu kapsamda Musa Kazım, medreselerin ıslahına ve lisan öğretimine ayrı bir ehemmiyet vermektedir.

IV. Medreselerin Islahı ve Dil Meselesi

Eğitim ve Islahat

Medreselerin ıslahı ve geliştirilip hemcinsleriyle rekabet edecek bir konuma yükseltilmesi kaygısı, Osmanlı'nın son dönem düşünürlerinin³⁵ ilgilendiği temel konulardan biri olmuştur. Bu çerçevede Musa Kazım da medrese eğitiminin kalite sıçraması yapması için tekliflerde bulunmuştur. Darülfünûn öğrencilerine "Medreselerde Tedrisatın Islahı" konulu bir konferans vermiş, yapılacak iyileştirme ve yenileştirme düzenlemelerinde onların desteklerini talep etmiştir.³⁶

Mısır'da, Muhammed Abduh'un, Ezher Üniversite'nde hiç okutulmamış derslerin programlarına alınmasını sağladığı³⁷ gibi, medreselere yeni ilimlerin konulmasında ısrarlı olan Musa Kazım, bu kapsamda en az beş altı dersin müfredatlara konulmasını arzulamıştır. Bununla birlikte eski usullerin yerini yeni usul ve metodolojilerin alması gerektiğini savunmuştur. Haşiye, haşiye üzerine notlar vb. usullerin kaldırılmasının gerekliliğini vurgulamıştır.³⁸

Medeniyet Vasıtası: Dil ve Arapça

İslâmî ilimlerin ana enstrümanı olan Arapça'nın tam olarak öğrenilmemesi ve bilinmemesi, bugün olduğu gibi, Musa Kazım'ın dönemi³⁹ için de geçerlidir.

Yabancı dilin hiçbir şekilde ihmal edilmemesi hususunda uyarılarda bulunan Musa Kazım, bu mevzuda taassup gösterilmemesini istihdam etmektedir.⁴⁰

Döneminde kendisinin de makaleler kaleme aldığı *Sırat-ı Mustakim* ve *Sebilürreşad* dergilerindeki yazılar⁴¹ gibi Musa Kazım da Arapça'nın yanında bir Batı dilinin öğrenilmesinin lüzumuna işaret etmekte ve bu konuyu çok önemsemektedir.⁴²

Ancak Musa Kazım, yaşadığı dönemin İslâm ülkelerinin bir çoğunda olduğu gibi, Osmanlı'da da Arapça'ya artık eskisi kadar önem verilmediğinden ve ilgi duyulmadığından şikayetçidir. Hakikatte Arapça'yı öğrenmek ve bilmek bizim için vaciptir.⁴³

Şu halde Musa Kazım için Arapça, din ve ahlâk lisanıdır. Aynı zamanda Arap olmayan toplumların ilim ve medeniyet dilidir. Arapça ile bütün İslâm toplumları (ümme) arasındaki bağ ve irtibat gelişecek ve ortak eğitim lisanı olacaktır. İslâm medeniyetinde, geçmişte olduğu gibi, tüm zamanlarda Arapça'nın faklı kültür ve coğrafyalarından gelenleri birleştiren gücü daima var olacaktır.

Şu halde insanların her türlü hukuk ve muamelelerde yasalar karşısında eşit haklara sahip olmasının gerektiğini seslendiren Musa Kazım, aksi taktirde insan haklarının ayaklar altında kalacağı ve kuvvetlilerin zayıfların hukuklarını gözetmeyeceği konusunda uyarılarda bulunur.

Lisanın ve özellikle de Arapça'nın bir medeniyet dili olduğuna dikkat çeken Musa Kazım, son dönem düşünürlerinin fikirlerinde çok geniş yer almayan bir medeniyet olgusuna eğilmektedir.

V. Medeniyet, Din ve Ahlâk

Medeniyet kavramına, çağdaşları içerisinde Musa Kazım kadar vurgu yapan münevverimiz yok denecek kadar azdır. Onun için medeniyet, şehirde veya kentte her nerede olursa olsun bir yerde toplu olarak

yaşamak demektir. Bu anlamda Musa Kazım'da İbn Haldun düşüncesinin işaretlerini görmek mümkündür.⁴⁴

Medeniyetin Vesilesi ve Adaletin Mizanı Olunacak Nitelikler

Medeniyet vesile olunacak nitelikler, Musa Kazım için, önemli ve kayda değer ölçütlerdir.

Bunlardan birincisi, nefsi müdafaadır. Herkesin kendi hukukunu ve kendi nefsini koruması doğal hakkıdır. Hukuk ve nefsin muhafazası yapılmadığı takdirde medeniyet nimetine nail olmak hayalden öteye geçmeyecektir. Dünya kaos içerisinde güçlü ve kuvvetlinin, zayıf ve mazluma hayat hakkı tanımadığı bir hale dönüşecektir. Bu halin sonucu, yerküre üzerindeki insanoğlunun soyunun tükenmesine kadar gidebilecektir.

Medeniyet vesilesi olunacak ikinci nitelik, şahsî onurdur. Zira nefsin şerefi, öyle bir özelliktir ki sahibini kötü eylemlerden alıkor, çirkin rezaletlerden korur.⁴⁵

Medeniyet vesilesi ve adaletin mizanı kabul edilecek üçüncü nitelik ise, hükümettir. Zira hükümete hiçbir toplum varlığını sürdüremez. Zulmü giderme, düşmanlara mukavemet etme ve memleketi muhafaza etme hükümete bağlıdır.⁴⁶

Medeniyet vesilesi olunacak niteliklerin dördüncüsü, diyanet ve vahye inanmaktır.⁴⁷

Hukuk ve nefsin muhafazası yapılmadığı takdirde medeniyet nimetine nail olmak hayalden öteye geçmeyecektir. Dünya kaos içerisinde güçlü ve kuvvetlinin, zayıf ve mazluma hayat hakkı tanımadığı bir hale dönüşecektir. Bu halin sonucu, yerküre üzerindeki insanoğlunun soyunun tükenmesine kadar gidebilecektir.

Medeniyet, İlim ve Ahlâk İlişkisi

Hikmet ilmi, Musa Kazım için, başlangıçta manevî ve maddî olarak medeniyetin hamisi iken, sonraları hikmet yalnız maddî yöne hasredilerek, maneviyat tamamen terkedilmiştir. Böyle bir sonucun bütün dünyayı vahşet içerisinde bırakması kaçınılmazdır.⁴⁸

Hikmet ilimleri ile maddî ilimlerin, Endülüs kanalıyla Avrupa'ya geçmesinden itibaren İslâm dünyasında bir atalet hakim olmuş ve toplumu rehavet kaplamıştır. Bu da İslâm toplumlarının gerilemesini beraberinde getirmiştir.⁴⁹ Musa Kazım'a göre, medeniyetin devam ve bekasının ve sahil medeniyet vasfını almasının, ilim, marifet, sanat ve ticaretle meydana gelebileceği açıktır. Fakat ilmin, marifetin, sanat ve ticaretin semavî bir dinle ve yüce bir ahlâkla harmanlanması önemli bir koşuldur.

Musa Kazım, Avrupa'nın din ve ahlâka önem vermediği halde ilerlemesinin izahını iki şekilde yapar: Avrupa'nın bilim ve teknolojiadaki ilerlemesi, sadece ilim ve fenler sayesinde değildir. Din ve ahlâkın bu gelişmedeki büyük etkisi inkâr edilemez. Eğer Avrupa'daki insanlar arasında dinin etkisiyle oluşmuş kardeşlik ve kuvvetli sevgi olmasaydı, toplumun ayakta kalması imkânsız olurdu.

İkinci olarak; Avrupa'nın maddî ilerlemelerde zirveye ulaşmış olmasının, hakikat erbabı nezdinde bu gelişmelerin ve bu medeniyetin büyük bir değeri yoktur. Musa Kazım, tezinin gerekçesini, Avrupa'da "teâvün ve yardımlaşma" kaidesinin kötü ahlâkla bozulduğunu, bunun sonucu olarak ilerlemelerin tabii bir şekilde, bir aşağılaşmaya dönüşmesi mukadder olduğu düşüncesine dayandırmaktadır. Dolayısıyla ilim, eğitim, sanayi ve ticaretin semavî bir din ve yüksek bir ahlâk ile birlikte bulunması gereklidir. O, Avrupa'da dinsizliğin ilerlemesiyle, toplumsal ve insanî özelliklerin büyük oranda yitirileceğini tahmin etmektedir.⁵⁰

Akıllı bir kişi, Musa Kazım'a göre, nefsini arındırmaya ve rezaletlerden temizlenmeye özen göstereceğinden, meşru kazanç yollarını tercih ederek, her türlü hıyanet, yalan, rüşvetten yüz çevirerek insanlığa hizmet ve yardım eder ki medeniyetin temel esası da budur. Bu çerçevede dinin ilkeleri ve ahlâk, insana güzel inanç ve erdemler kazandırır, dinsizlik ise hayvanî şehvetler ve nefsanî ihtiraslar dünyasına daldırır. Dolayısıyla, birincisinin medeniyetin himayecisi, ikincisinin ise insanlığın yıkıcısı olduğu bir gerçektir.⁵¹

Medeniyet ve Din

İnsaniyet, Musa Kazım için, istikameti, ciddiyeti, merhameti, şefkati, her hususta adaleti, dolayısıyla yüksek ahlâk ve erdemleri gerektiren insanlık de-

mektir. Bunu elde etmek ise din ve inançla gerçekleşir. Dolayısıyla din ve itikat olmaksızın insan, kendisini hayvanî özelliklerden kurtaramaz.⁵²

Nitekim medenî hayat, din ile varlığını sürdürmektedir. Bu kapsamda, Musa Kazım, medenî hayatın teşekkülünü ve devamını, insanların birbirlerine yardım ve her hususta adalet ve hakkaniyetin gerçekleşmesiyle kayıtlı tutmaktadır. Aksi taktirde medeniyet yerine vahşetin hakim olması kaçınılmazdır.⁵³

Nihayetinde Musa Kazım'ın düşüncesinde, her ne sıfatta bulunurlarsa bulunsunlar, dinsiz bir toplumun sahih bir medeniyet teşkil etmesi imkansızdır. Sahih medeniyet, yüksek ahlâk ve yüce erdemler ile bunların da hak din ile meydana geleceği bir hakikattir.⁵⁴

VI. İslâm, İlerleme ve Batılılaşma

Osmanlı'nın toprak kaybetmesi, coğrafyasının küçülmesi ve Batı'nın hızlı bir şekilde ilerleme kaydetmesiyle birlikte İslâm ve terakkî meselesi, Musa Kazım'ın hem kendi fikir cephesinde hem de muhalif cephede önemli tartışmalara sebep olmuştur.

Musa Kazım, ilerleme ile Avrupalılaşma/Batılılaşma arasında bağ kurmaktadır. O, hürriyetin elde edilmesiyle örf ve millî adetlerin bırakılıp Batı'yı taklide yönelmenin ne hikmete ne de maslahata (toplumsal faydaya) hizmet etmeyeceği konusunda uyarılarda bulunur.⁵⁵

İlerleme ve Japonya Modeli

İlerleme/Terakki, son dönem her Osmanlı aydını için önemli ve üzerinde düşünceler serdedilecek bir mevzudur. Bu çerçevede dönemin münevverleri gibi, Musa Kazım da gelişmiş Avrupa'yı örnek alırken ilim ve sanayinin kabul edilmesini ısrarla vurgular. Bunun dinî referanslarını kaydeder.

Bir memleketin ilim ve sanayisini taklit, aynı memleketin ahlâkını ve hayat tarzını benimseyip taklit etmeyi gerektirmez. Bu düşünceden hareketle Musa Kazım, bu ikisi arasında doğrudan bir ilişkinin sözkonusu edilemeyeceğini belirtir. Çünkü her toplumun kendine özgü bir yaşam tarzı, geçim yolu ve adeti bulunmaktadır. Fakat memleketin ve toplumun kendine mahsus sanatı, fenni ve ilmi yoktur. İlim ve fenler, bütün insanların ve toplumların ortak çalışmasının ürünüdür. Dolayısıyla, ilimler ve sanayi ile hayat tarzı, âdet ve ahlâk arasında bir ilişki kurulması makul değildir.

Günümüzde de konuşulduğu gibi, o dönemde de Musa Kazım da dâhil olmak üzere, model ülke olarak gösterilen ülke, Japonya'dır.⁵⁶

Batılılaşma

Musa Kazım'ın Batılılaşma reçetesi, dikkat çekmiştir. O Batılılaşmanın caiz olacağı alanlarla olmayacağı alanları birbirinden ayırarak ortaya bir ölçek koymuştur.⁵⁷

Medenî hayat, din ile varlığını sürdürmektedir. Bu kapsamda, Musa Kazım, medenî hayatın teşekkülünü ve devamını, insanların birbirlerine yardım ve her hususta: adalet ve hakkaniyetin gerçekleşmesiyle kayıtlı tutmaktadır. Aksi taktirde medeniyet yerine vahşetin hakim olması kaçınılmazdır.

Düşünürümüz Batılılaşmanın tamamen bir kopya ve taklitçiliğe dönüşmesinden kaygılıdır. Bunu da faydalı ve ülkenin menfaati için uygun görmez. Çünkü bir toplumun ve ülkenin kendine ait millî âdet, ahlâk ve hayat tarzını başka bir ülke ve topluma uygulamak tabiat kanunlarını değiştirmektir. Bu ise imkânsızdır. Musa Kazım, bu noktada, örnek olarak Avrupa giyim tarzını vermektedir. Avrupalı kadınların giyim şeklinin, tesettür sebebiyle, kendi toplumunun kadınlarıyla uygunluk göstermediğini belirtmektedir. Aynı şekilde ulema sınıfı, Avrupa ruhanî âlimlerinin giydiği elbiseyi giyemez. Çünkü buna dinî hükümler izin vermez.

Batılılaşmanın şekil üzerinde yapılmasına itiraz eden ve bunun tehlikelerine dikkat çeken Musa Kazım, hürriyetin millî varlığın imhasına kurban edilmesini ister. Dolayısıyla onun temel kaygısı, insaniyet ve medeniyet ile ilişkisi olmayan çirkın âdetlerin kabul edilmesi, maddî ve manevî onarılmaz zararlara sebebiyet teşkil ettiği için terk edilmelidir.⁵⁸

Diğer taraftan Musa Kazım, ülkenin ve toplumun içinde bulunduğu geriliğin ve bunun neden olduğu problemlerin kökeninde İslâm'ın değil, bizzat atalet ve tembelliğin yattığını düşünür. Zira beşikten mezara kadar ilmi emreden ve kaybettiğimiz hikmeti nerede bulursak almamızı isteyen bizim dinimiz İslâm'dır. Ancak Musa Kazım, medeniyet adına, Avrupa'da her ne rezalet varsa alınıp memlekete ithal

edilip halka benimsetilmeli diyenlere de şiddetle karşı çıkmaktadır.⁵⁹

O, şu soruyu sorarak cevabını vermeye çalışır: “*Bu durumda Batı’nın gerek edebiyatından, gerek felsefesinden hiçbir şey alıp iktibas etmeyecek miyiz? Hikmeti nerede bulursak onu kendi malımız gibi almaya ve ilmi Çin’de bile olsa gidip onu tahsil etmeye dinen görevli olduğumuz için Batı’da olsun, Doğu’da olsun, bize yararlı olan bir şeyi pekala alıp iktibas edeceğiz. Buna kimsenin hiçbir diyeceği yoktur. Fakat ahlâk ve millî adetlerimize aykırı ve zararlı olan şeyleri de kesinlikle reddedeceğiz.*”⁶⁰

İslâm ve Terakki

Batılılaşmanın olumsuz etkileri hususunda hassasiyeti bulunan Musa Kazım, alternatif düşüncelere de kapı aralar. Özellikle de dönemin popüler konusu “İslâm terakkiye mani midir?” sorusu etrafında kümelenen meselelere ilgisi oldukça fazladır.⁶¹

Bu çerçevede Musa Kazım’ın başlıca özelliği, din alanında bir takım yeniliklere kapı aralanması gerektiği kanaatini taşımasıdır. Zira mevcut uygulamalar, İslâm’ın özü ile bağdaşmamakta, çağın ilerlemeleri karşısında dine dayalı kurumlar yetersiz kalmaktadır.⁶²

İslâm dünyasının gerilemesinin sebepleri hususunda bir takım tespitlerde bulunan Musa Kazım, mevcut durumun müsebbibi olarak dini değil, Müslümanların uygulamalarını görür.

İslâm dünyasını gerileyen ve coğrafi olarak daraltan sıkıntılar karşısında Musa Kazım, bir noktayı öne çıkarmaktadır ki bu da şûradır. Bu uygulamanın terk edilmesi, İslâm ülkelerini geriletmiş ve müstebit yönetimlerin başa geçmelerine sebep teşkil etmiştir. Yapılması gereken, Musa Kazım’a göre, bir tür yönetim usulü olan şûraya hayatîyet kazandırmaktır.⁶³ Dolayısıyla zorba ve baskıcı yönetimlerin panzehiri, danışma müessesesine tekrar işlerlik kazandırmaktır. Nitekim düşünürümüzün bu temennisi tüm İslâm coğrafyasında gerçekleşmemiş olsa bile, Türkiye bu hususta önemli mesafeler kaydetmiştir.

Hülasâ, Musa Kazım’ın söylenilen hususlardaki temel düşünceleri, asırlardır devam eden İslâm geleneğinin bir şeyhülislâm tarafından dile getirilmesidir. Musa Kazım’ın ele aldığı mevzular ve meselerle ilgili tartışmalar ve düşünceler aradan geçen bir asırlık zamana karşın, hâlâ güncelliğini ve sıcaklığını muha-

faza etmektedir. Bu çerçevede Osmanlı’yı Cumhuriyet’e bağlayan sancılı geçiş dönemi düşünürleri, yaşadıkları zamanda tartışıldıkları gibi, günümüzde de ilgi odağı olmaya devam etmektedirler. İşte Musa Kazım Efendi, ilmiyenin katı geleneksel anlayışını ve zırhını aşarak, onların arasına dahil olan sıra dışı bir Türk-İslâm mütefekkiridir. Geleneksel mutlakîyet anlayışının egemen olduğu Osmanlı toplumunda, bir şeyhülislâm olarak Musa Kazım, meşrutîyet ve günümüzün demokrasi olgularını, insan hak ve özgürlükleri, adalet ve istişare çerçevesinde savunmuştur. Eğer onun bu teklif ve projeleri dikkate alınsaydı, günümüzde tartıştığımız birçok mesele, belki de gündem olmayacaktı. Bu bağlamda onun, yaşadığı dönemin Türk-İslâm düşünürü prototipi vasfını taşıdığını söylemek yerinde olacaktır.

Sonuç olarak ıslahatçı ve yenilikçi ulema grubunun içinde yer alan Musa Kazım, yeni bir medeniyet projesi sunma gayreti içerisinde bulunmuş, İslâm siyaset düşüncesi çerçevesinde bu teklifini danışma usulü, eşitlik, hürriyet ve adalet ilkeleriyle desteklemiştir. Dönemin muhafazakâr İslâmcılarının aksine, Musa Kazım Efendi entelektüel birikimi olan ve yeni kâmil bir medeniyetin ancak hakikî bir dinle gerçekleşeceğini düşünen, Meşrutîyetin terakkici aydın âlim tipinin önemli bir figürüdür.■

dipnotlar

¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, İstanbul trz, II, 774-775; İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul 1986, I, 47; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1996, III, 390; Veli Ertan, “Musa Kazım Efendi”, *İslâm (Dînî-İlmî-Siyasî) Aylık Mecmua (Gençler İlâvesi)*, s. 95, c. 8, Ankara (14. 8.1965), 349; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, XI. baskı, İstanbul 1961 (II.Bsk), IV, 558, 560; Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, Basım yeri yok 1954, 317; “Musa Kazım Efendi”, *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458; İlmiye Sâlnâmesi, *Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhu'l-İslâmları*, haz: S. A. Kahraman, A. N. Gültekin, C. Dadaş, İstanbul 1998, 507; *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, İstanbul 1983, VIII, 4085; Ferhat Koca, “Giriş”, *Külliyyât (Musa Kazım Efendi) içinde*, Ankara 2002, 13.

² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, II, 774; İlmiye Sâlnâmesi, *Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhu'l-İslâmları*, 507; *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, VIII, 4085; “Musa Kazım Efendi”, *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458; Ertan, “Musa Kazım Efendi”, 349-350; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, I, 47; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 390-391; Koca, “Giriş”, 14.

³ Bkz. “Musa Kazım Efendi”, *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, İstan-

- bul 1986, I, 47; Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, 317; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 391; İlmîye Sâlnâmesi, Osmanlı İlmîye Teşkilatı ve Şeyhu'l-İslâmları, 507 (Dipnot); Koca, "Giriş", 15.
- ⁴ Koca, "Giriş", 19-20.
- ⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, II, 775.
- ⁶ "Musa Kazım Efendi", *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458; Kara, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri*, 47-48, 92-93; Ertan, "Musa Kazım Efendi", 350; Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, 317; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 391.
- ⁷ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 180.
- ⁸ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, I, 47; Koca, "Giriş", 24 (naklen; Yakın Tarihimiz, s.3, İstanbul 15 Mart 1962, 94); "5.Zilhicce. 1329 ve 14 teşrinisani 1328 tarihli Beyanname" Bkz.*Strat-ı Müstakim*, c.7, sayı: 8, 169, 1327, 197-198.
- ⁹ Koca, "Giriş", 24 (naklen; Yakın Tarihimiz, s.3, İstanbul 15 Mart 1962, 94).
- ¹⁰ Bkz. Koca, "Giriş", 36-37.
- ¹¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev: Metin Kıratlı, Ankara 1996, 233.
- ¹² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, III. baskı, İstanbul 1992, 276; krş. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 246.
- ¹³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 233.
- ¹⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (İttihat ve Terakki)*, İstanbul 1989, III, 308-309.
- ¹⁵ Şahin Keskin, *Son Osmanlı Şeyhülislamlarından Musa Kazım Efendi (Yaşamı, Görüşleri, Etkisi)*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi) Samsun 1993, 263.
- ¹⁶ Bkz. Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 115.
- ¹⁷ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, 148.
- ¹⁸ Bkz. Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 119.
- ¹⁹ "Musa Kazım Efendi", *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458.
- ²⁰ Bkz. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, 123.
- ²¹ Bkz. Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 112-113.
- ²² Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 113.
- ²³ Bkz. Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 311.
- ²⁴ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 313.
- ²⁵ Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 432 - 433.
- ²⁶ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 307-310.
- ²⁷ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 313.
- ²⁸ Musa Kazım, "İslâm ve Terakki", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 344-345.
- ²⁹ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 102-107.
- ³⁰ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 302.
- ³¹ Bkz. Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 100, 114.
- ³² Bkz. Musa Kazım, "İslâm ve Terakki", 345.
- ³³ Musa Kazım, "Adalet", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 173-176.
- ³⁴ Bkz. Musa Kazım, "Güzel Millî Adetler Konusu", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 334-339, 346-347.
- ³⁵ Bu düşünürlerden biri Şemseddin Günaltay'ın fikirleri için bkz. Bayram Ali Çetinkaya, *Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay*, Ankara 2003, 58-61.
- ³⁶ Koca, "Giriş", 57.
- ³⁷ Osman Emin, "Mısır'da Rönesans: Muhammed Abduh ve Ekolü", çev: Erhan Eken, *İslâm Düşüncesi Tarihi* (ed: M. M. Şerif) içinde, İstanbul 1991, IV, 292.
- ³⁸ Musa Kazım, "Medreselerde Eğitimin Islahı", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 361.
- ³⁹ Bkz. Çetinkaya, *Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay*, 78-79.
- ⁴⁰ Bkz. Musa Kazım, "Medreselerde Eğitimin Islahı", 363.
- ⁴¹ Bkz. Çetinkaya, *Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay*, 80-82.
- ⁴² Bkz. Musa Kazım, "Medreselerde Eğitimin Islahı", 364.
- ⁴³ Bkz. Musa Kazım, "Medeniyet Vasıtası ve Arap Dili", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 135.
- ⁴⁴ Bkz. Musa Kazım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 67.
- ⁴⁵ Musa Kazım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", 71.
- ⁴⁶ Bkz. Musa Kazım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", 73; krş. Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul 1962, 26.
- ⁴⁷ Musa Kazım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", 73-74.
- ⁴⁸ Musa Kazım, "Hikmete Dair Bir Mütâlaa", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 141.
- ⁴⁹ Musa Kazım, "Hakikati Beyan", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 148.
- ⁵⁰ Musa Kazım, "Medeniyetin Himaye Edicisi", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 137-138.
- ⁵¹ Musa Kazım, "Medeniyetin Himaye Edicisi", 140.
- ⁵² Musa Kazım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", 69-70.
- ⁵³ Musa Kazım, "Diyanetin Lüzumu", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 183.
- ⁵⁴ Musa Kazım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", 70.
- ⁵⁵ Musa Kazım, "Güzel Millî Adetler Konusu", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 334.
- ⁵⁶ Musa Kazım, "Güzel Millî Adetler Konusu", 336-337; krş. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 420.
- ⁵⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 420.
- ⁵⁸ Musa Kazım, "Güzel Millî Adetler Konusu", 337-338.
- ⁵⁹ Musa Kazım, "Hakikati Beyan", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 148.
- ⁶⁰ Musa Kazım, "Hakikati Beyan", 150.
- ⁶¹ Musa Kazım'la çağdaş olan Şemseddin Günaltay'ın da bu soruya verdiği cevaplar bulunmaktadır. Bkz. Çetinkaya, *Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay*
- ⁶² *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, VIII, 4085.
- ⁶³ Bkz. Musa Kazım, "İslâm ve Terakki", 343-344